

ДУХОВНИЙ СПРОТИВ НАЦИЗМУ В УКРАЇНІ (1939 – 1944 рр.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті здійснено спробу розкрити сутність та особливості розвитку історіографічного осмислення духовного спротиву нацистським окупантам на території України. Розкрито погляди радянських і сучасних українських науковців на різні аспекти досліджуваної проблеми. Окрему увагу приділено історіографії таких складників духовного спротиву, як антинацистський фольклор, протистояння Голокосту та релігійний спротив. Констатовано активізацію досліджень з цієї тематики в останні роки. Вказано на пріоритетні напрями подальших наукових пошуків.

Ключові слова: історіографія, духовність, духовний спротив, рух Опору, окупація, праведники світу.

Структурним чинником перемоги, особливо в такому жорстокому фізичному та ідеологічному протистоянні, як Друга світова війна, завжди були духовні сили народу. У пропонованій статті під терміном «духовність» розуміються моральні цінності і традиції, сконцентровані, як правило, у релігійних та ідеологічних вченнях і практиках. Релігійні почуття та моральні чесноти стали вагомими складниками патріотичної діяльності, а незрідка – й боротьби проти загарбників. Тож духовний спротив ворогові став окремою і доволі важливою складовою частиною антинацистського руху Опору.

Різноманітні аспекти духовного життя населення України перебувають у фокусі уваги вітчизняних науковців, однак власне духовний спротив гітлерівському «новому порядку», як особлива форма опору, не став окремим предметом вивчення. З огляду на викладене мета цієї статті – розкрити сутність та особливості розвитку історіографічного осмислення духовного спротиву нацистським окупантам на території України.

Режим терору і колективної відповідальності, створені нацистами в Україні, постійна загроза життю залишали мало можливостей для пересічної людини вижити в лояльний до окупантів спосіб. Попри те, що більшість людей не могла взяти участь у партизанській і підпільній боротьбі з нацизмом, кожен міг встати у внутрішню опозицію до режиму, спростувати його цінності та ідеологію,

створити для окупантів атмосферу ворожої нетерпимості, зробити посильний внесок у вигнання загарбників.

Духовний спротив передбачав осмислення подій війни в контексті певної релігії або системи цінностей, збереження людської гідності і здійснювався різноманітними методами – як релігійними спільнотами, так і окремими особами. Серед таких методів можна виокремити протистояння втручання окупантів у церковне життя; протистояння намірам створити бездуховну і людиноненавистницьку атмосферу в суспільстві; протистояння геноциду євреїв і циган; створення атмосфери моральної нетерпимості до окупаційного режиму; підтримка активних учасників руху Опору – підпільників і партизанів.

На важливості вивчення «морального опору», зокрема й «проявах нелояльності», наголосив у 1965 р. А. Курносов [17, 192]. Показово, що у шостому томі «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» у четвертому розділі «Торжество радянської соціалістичної ідеології» вміщено підрозділ «Духовне обличчя радянського народу – народу переможця» [10, 151 – 172]. У цьому тексті подано концентроване бачення духовності радянського народу періоду війни. Основні тези цього підрозділу на «радянській новомові» звучать так: непохитна віра в торжество комунізму, згуртованість і глибоке розуміння радянськими людьми інтересів соціалістичної Батьківщини, справедливі цілі Великої Вітчизняної війни, пристрасне прагнення за будь-яких обставин віддати себе для перемоги були тими джерелами сили, що породжували масовий героїзм, який був вельми характерним для духовного обличчя радянського народу. Лише незначна частка населення, переважно в західних областях країни, виявилася «морально нестійкою». Навіть ті («а їх було не так уже й багато»), хто спочатку виявив нерішучість чи страх, у ході війни ставали мужніми і віддавали всі сили боротьбі.

Не можна назвати ці тези цілком неправдивими. Однак відомо, що настрої населення, його духовність і цінності не вкладалися у «прокрустове ложе» міфологеми про непохитну віру в торжество комунізму. Реальна картина була менш пафосною, більш складною, приземленою та мінливою. Усю цю неоднозначність радянським історикам було заборонено помічати.

До переваг вищезгаданого підрозділу належить аналіз духовного стану противника. Констатується відсутність духовного піднесення в німецьких тилу й армії, оскільки для такого явища не існувало «соціальних джерел». Мораль бандитизму, підкорення народів і захоплення чужих територій не могли служити твердою духовною основою для німецьких трудящих. Тому вже перші перемоги Червоної армії спричинили початок морального занепаду.

І. Грідіна точно визначила духовний чинник як один із вирішальних, що вплинув на підсумки протистояння 1939 – 1945 рр.: «Під час війни такі ментальні риси українців, як пасивність, конформізм, індивідуалізм, не могли забезпечити навіть елементарного виживання. Єдиним виходом стало звільнення від окупації, боротьба проти ворога. За таких умов затребуваними стали притаманні українцям глибоке почуття любові до своєї домівки, родини, культури і

готовність йти на будь-які жертви заради захисту цих цінностей... Невизнання інших форм мислення та життєвого укладу українського народу, недооцінка його моральної сили та національної життєвої волі, неуважне ставлення до духовних елементів, які були внесені у його життя пануванням радянської влади, призвели до того, що він внутрішньо «відвернувся» від нової влади. Саме неприйнятна модель духовного життя, запропонована нацистами українському народу, стала однією з головних причин поразки нацистів під час Великої Вітчизняної війни» [7, 31 – 32].

У справі створення осудливої атмосфери для окупантів доволі ефективною зброєю стала народна творчість. Наприклад, у своїй докторській дисертації І. Грідіна дослідила антинацистський фольклор. Вона слушно вважала, що народна творчість стала показником ступеня лояльності. В умовах тоталітарного режиму «непідцензурний гумор виконував близьку до захисної понижуючу функцію». Народ підсвідомо прагнув зруйнувати існуючий світ за допомогою комічного. Наприклад, анекдоти своєрідним чином «заповнювали інформаційні лакуни в офіційних трактуваннях, і хоч у гіпертрофованій формі, але виявляли справжній стан речей». Спрямована проти ворога сатира «виконувала компенсаторну функцію, даючи вихід почуттям гніву, ненависті та презирства, була відповіддю на ставлення окупантів до українського народу». На підставі факту наявності великої кількості нецензурних частівок, говірок та анекдотів, автор доходить висновку про вкрай вороже і презирливе ставлення населення до окупантів [7, 25 – 26]. На нашу думку, народна творчість стала одним із засобів спротиву загарбникам. Спеціальні дослідження з антинацистського фольклору представлені, окрім дисертації І. Грідіної, студіюванням Р. Крамара та двома науковими статтями [15; 8; 18].

Може видатися, що, розповідаючи про «духовність», дослідники Другої світової занурюються в далекі від реальності «захмарні» сфери. Однак якщо ми звернемося до сучасності, то побачимо, що нинішні війни виграють насамперед не на полі бою, а через засоби масової інформації. Важливим чинником перемоги стало завоювання суспільної свідомості, саме тому світові наддержави надають інформаційним «війнам» такого великого значення. У цих «битвах інформацій» у протиставлення вступають духовні цінності, що беруть початок у культурі, традиціях, ментальності, релігії, ідеології, історії тих чи інших країн.

Не менш значущим був духовний чинник і в роки Другої світової війни. Про важливість духовного стану суспільства для перемоги у війні свідчать численні факти. Уже в жовтні 1941 р. командування Вермахту видало спеціальну директиву про духовне виховання в армії, у якій указувалося про те, що «боездатність армії у все більшій мірі залежить від духу і внутрішньої гнучкості військ», тому «вихованню світогляду, поряд із бойовим навчанням, слід надати... особливого значення». Генерали були свідомі того, що такі важливі чинники перемоги, як бойовий дух, стійкість і винахідливість, готовність до самопожертви, воля до опору, залежать від духовного стану солдатів. Зневіра німців у своєму

керівництві, усвідомлення безнадійності продовження війни, зростання кількості втрат і поразок, ворожість населення призводили до численних випадків морального розкладання, недбалого виконання своїх обов'язків, дезертирства, самогубства, продажу зброї, відмови від виконання наказів. Доходило до прямих відмов вирушати на фронт, створення антифашистських підпільних груп. Саме в цьому і полягало велике морально-психологічне значення руху Опору.

Поширеною мотивацією представників духовного спротиву були релігійна віра і релігійні моральні цінності, які спонукали вірян у той чи інший спосіб цю віру і цінності виявляти. В умовах України це переважно стосувалося представників різних течій християнства, а також юдаїзму. Зважаючи на той факт, що за переписом 1937 р. понад 50% мешканців УРСР назвали себе віруючими, релігійні почуття і мотиви поведінки заслуговують на прискіпливу увагу істориків [7, 17]. Ці люди могли не мати прямої мети боротися із загарбниками, але оскільки окупаційна політика мала глибоко антихристиянський характер, то вже самі прояви християнської віри та християнських (або інших) духовних цінностей ставали формою спротиву окупантам.

Наведемо кілька ілюстрацій до згаданих методів релігійного опору. Про форми протидії румунізації релігійного життя в Трансністрії згадував М. Михайлуца. Цей спротив виявлявся в намаганнях зберегти церковнослов'янську мову і «старий стиль» у церковних обрядах [20, 25].

О. Лисенко у своїй статті відстежив відносини УГКЦ та УАПЦ з ОУН і зробив аналіз ідеологічних точок дотику та розходжень між цими інституціями. На його думку, взаємини УГКЦ та А. Шептицького з лідерами УПА та обох відгалужень ОУН не були простими, оскільки існувала «корінна відмінність між гуманізмом християнства й тоталітарним характером радикального націоналізму» [19, 34]. З одного боку, 1 липня 1941 р. митрополит привітав проголошення представниками ОУН(б) акта відновлення Української держави, однак він заперечував пріоритет нації і держави перед християнською вірою, ставив Божі заповіді вище за політичні інтереси: «Хай ніхто з нас не йде за модерними політичними чи суспільними кличами, що немовби то в ім'я національного добра важуться усувати з життя Божі заповіді, як неактуальні чи шкідливі» [12, 131]. Однак тертя між кліриками та націоналістами не означали, що греко-католицька церква відсторонилася від боротьби за власну державу. Цьому аспекту діяльності кліру і вірних УГКЦ присвячена праця В. Сергійчука [22].

На думку Я. Біласа, зусилля А. Шептицького спрямовувалися на узгодження як ідеології, так і практичної діяльності національно-визвольних сил із християнською мораллю, на захист її від радикальних впливів та від захоплення актами терору. У межах цієї моралі митрополит «намагався скерувати національно-визвольний рух у русло боротьби як проти радянських, так і німецьких окупантів, проте складні реалії того часу зумовлювали балансування митрополита між різними політичними силами, приводили подеколи до не завжди виважених політичних кроків» [1, 5 – 12].

Маючи міцні зв'язки в націоналістичному середовищі, УГКЦ доклала зусиль до внутрішньоукраїнського та польсько-українського примирення. Про це свідчить листування митрополита з римо-католицьким архієпископом М. Твардовським, лейтмотивом якого був пастирський обов'язок запобігти розростанню конфлікту. З ініціативи і сприяння А. Шептицького весною-літом 1942 р. відбувалися перемовини між польським та українським підпіллям [23, 15].

На відміну від греко-католицького кліру, православні ієрархи, які виступали за автокефалію, майже відкрито підтримували політику націоналістів за відродження української державності. Луцький єпископ Полікарп із захопленням сприйняв Акт відновлення Української держави від 30 червня 1941 р.: «Разом з українським народом радіє і наша многострадална Церква. Відроджена у вільній українській державі Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю... Нехай Господь милосердний допомагає тобі, народе мій, і тобі, Уряде наш, будувати Самостійну Українську Державу» [19, 39]. Діячі націоналістичного руху також шукали в церкві опору для поширення свого впливу, прагнули перетворити її на інструмент реалізації своїх цілей.

В. Гордієнко висвітлює діяльність автокефалістів для підтримки боротьби за українську державність. Дослідник писав, що з 1943 р. єпископ УАПЦ у Ровно Платон організував нелегальні курси військових священиків, які після їх закінчення мали нести служіння в загонах УПА. Благочинним духовенства УПА став о. Олексій Гуменюк. Про масштаб участі священиків УАПЦ в антифашистському Опорі свідчить і те, що 43 з них були убиті німецькими карателями [6, 118].

У дисертації Д. Забзалюка вперше в українській історіографії здійснено комплексний аналіз зародження і розвитку, форм і методів діяльності українського військового духовенства збройних формацій національних державних утворень першої половини ХХ ст. та УПА. Автор стверджував, що через складнощі партизанської війни капеланами в УПА, як правило, ставали місцеві парафіяльні священики в місцях дислокування повстанських частин [9, 14].

Важливим явищем духовного спротиву стала протидія намаганням нацистів посіяти на окупованих територіях атмосферу страху, відчаю, взаємної ворожечі, спонукати людей до якнайбільшого морального падіння і втрати людяності. І тут роль церкви була визначальною. Це глибоко усвідомлював А. Шептицький, який своїми посланнями, листами, зверненнями, повчаннями прагнув зупинити моральний розклад суспільства. Його погляди відображені в листі до Українського центрального комітету (16 липня 1941 р.), у листі «Про злочин чоловікоубивства» (від 9 жовтня 1941 р.), проповіді-статті «Марія Мати» (квітень 1942 р.), посланні «Не убий!» (21 листопада 1942 р.) та інших.

У цих документах глава греко-католиків наголошував, що насильство та вбивство є виявом морального падіння. Вони не виправдовуються тим, що, доведені до розпачу, звичайні слабкі люди втратили відчуття справедливості та людяності і почали красти та вбивати. Митрополит пояснював, що деморалізація несе в собі прокляття, бо людська природа вироджується, а вбивства

отрують ціле суспільство, негативно впливають на майбутнє всього українського народу [12, 129]. Також А. Шептицький засуджував міжконфесійне протистояння різних течій християнства: православних, римо- і греко-католиків.

З морального погляду, надзвичайно важливим для християнських церков та окремих християн було протистояння геноциду єврейського народу. Порятунком євреїв вписано окремою сторінкою в героїчний літопис Опору в усіх країнах Європи. Навіть за неповідомлення влади про місцезнаходження євреїв «винних» чекало суворе покарання. Саме тому особи неєврейського походження, які допомагали євреям, виявляли справжній героїзм. За їхню мужність спеціальна комісія ізраїльського Інституту вивчення історії Голокосту «Яд Вашем» присуджує звання «праведник народів світу». Згідно з ізраїльським законом про Пам'ять Катастрофи від 1951 р. так називають неєвреїв, які рятували євреїв від нацистів, ризикуючи власним життям. За даними М. Тягло, на території України всього було врятовано понад 17 тис. євреїв [25, 476].

О. Гончаренко кваліфікував допомогу євреям з боку населення як окремий вид громадянського опору, спрямований на збереження принципів загальнолюдської моралі. Це була перша в українській історіографії спроба диференціювати духовний спротив в окрему категорію. Автор присвятив один із підрозділів четвертого розділу своєї кандидатської дисертації участі населення Київщини в порятунку євреїв від масового знищення. О. Гончаренко наголосив, що гітлерівцям не вдалося використати населення в реалізації заходів геноциду. Навпаки, незважаючи на жорстокі покарання, факти допомоги переслідуваним були «непоодинокими», участь у порятунку євреїв брали навіть місцеві поліцаї та службовці, а форми порятунку іноді набували колективного характеру [5, 14 – 15].

Значну кількість прикладів індивідуального і масового порятунку євреїв українцями подав М. Коваль. За його даними, тільки в Галичині за цей «злочин» покарано смертю понад 100 українців [11]. Декілька прикладів допомоги київським євреям з боку українського населення (і навіть поліцаїв) наводить А. Прусин [21, 51–52]. Рятування євреїв членами німецьких розстрільних команд від знищення у Бабиному Яру описує А. Круглов [16]. Значну частину свого життя присвятив збиранню свідчень про допомогу українського населення євреям виходець з України Я. Сусленський [24]. Випадок, коли в порятунку євреїв узяв участь німецький військовослужбовець, описала Ф. Винокурова [3, 116]. Ще одна цікава стаття цієї дослідниці про порятунок євреїв на території Вінниччини має назву «Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації» [4].

Уже три видання (1998, 2000 і 2009) витримала книжка Жанни Ковби «Людяність у безодні пекла» [13]. У своїй роботі автор подала значну кількість фактів порятунку євреїв населенням Східної Галичини, визначила способи та мотиви рятування. Особливу увагу автор приділила ролі в цьому процесі римо-католицької і греко-католицької церков, постаті митрополита А. Шептицького. На її думку, 70% українців і поляків Галичини «пасивно чи активно співчували

евреям». Значною мірою це сталося під впливом релігійних цінностей: «У Галичині церква і костьол, більшість пастирів виступили в обороні євреїв». Крім того, дослідниця простежила розвиток історіографії проблеми, окреслила шляхи подальших пошуків.

З ініціативи А. Шептицького була створена таємна група священнослужителів, які допомагали євреям. Вони збирали одяг і харчі, переховували, виготовляли «арійські» документи і сприяли переходу євреїв через кордон до румунської або угорської зон окупації [14, 145 – 146]. Усього А. Шептицький зберіг життя 150 пересіченим євреям і 15 рабинам. У цій справі йому допомагали близько 240 священників та ченців [25, 476].

Про громадянську позицію і пастирське служіння Климентія Шептицького писала В. Чернописька [27]. Духовний подвиг О. Ковча зацікавив В. Біласа та В. Худицького [2; 26]. Омелян Ковч із 1922 р. був парохом (парафіяльним священником) у галицькому містечку Перемишляни. Священик переховував євреїв, видавав фальшиві свідоцтва про хрещення, а також вихрестив від 600 до 2000 євреїв. Він написав звернення до Гітлера, у якому засуджував убивство євреїв і вимагав дозволити відвідувати єврейські гетто [26].

Загальну оцінку наукового доробку з дослідження порятунку євреїв на теренах України та інших країн Європи дав І. Щупак. Він окреслив коло науковців, які досліджують цю проблему, та їх основні здобутки. Дослідник наголосив на докорінній відмінності умов для порятунку євреїв на території України від умов у західноєвропейських країнах. Якщо в Західній Європі рятівникові найчастіше загрожував арешт, то в Україні неминуче присуджувалася смертна кара. Автор констатував, що донині недостатньо вивчене ставлення місцевого населення до осіб, які рятували євреїв. Також потребує подальших підрахунків кількість рятівників, аналіз їх мотивації, соціального походження, національної та релігійної ідентифікації, регіональних особливостей порятунку [28].

Таким чином, поряд із такими формами руху Опору, як партизанський рух, підпільна боротьба, диверсії і саботаж політичних, воєнних та економічних заходів нацистських окупантів, широкого розповсюдження набув духовний спротив населення. Ця форма народного спротиву проявлялася у протистоянні намірам створити бездуховну і людиноненависницьку атмосферу в суспільстві; у створенні атмосфери моральної нетерпимості до окупаційного режиму; протесті проти втручання окупантів у церковне життя; протистоянні геноциду євреїв; підтримці активних учасників руху Опору – підпільників і партизанів.

Теоретичне й історіографічне осмислення цього явища почалося ще в радянські часи. Спеціальний підрозділ був присвячений «духовності радянського народу» в шостому томі фундаментального видання «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу». У ньому радянська духовність схарактеризована як непохитна віра в торжество комунізму, згуртованість і глибоке розуміння інтересів «соціалістичної Батьківщини», пристрасне прагнення пожертвувати собою для перемоги. На наш погляд, такий ідеалістичний підхід був правдивим лише

частково. Адже реальна картина була менш пафосною, більш складною, приземленою та мінливою.

У незалежній Україні вивчення духовних чинників перемоги над нацистами не припинилося. Провідним дослідником духовного життя населення України в роки Другої світової війни стала І. Грідіна. Вона простежила зв'язок ментальності українського народу з різноманітними проявами спротиву загарбникам. Одним із таких проявів став антинацистський фольклор, який досліджували Р. Крамар, К. Єремєєва, В. Куліков та В. Ленська.

Важливим складником духовного спротиву став спротив релігійний. Різні його аспекти досліджували О. Лисенко, В. Сергійчук, Я. Білас, О. Сурмач, Д. Забзальюк, В. Худицький та інші науковці. Про те, як пересічні громадяни, вірні і священнослужителі українських церков рятували від геноциду євреїв, писали Ф. Вінокурова, О. Гончаренко, Ж. Ковба, М. Коваль, А. Прусин, Я. Сусленський, М. Тяглий. Загальну оцінку наукового доробку з історії порятунку євреїв в Україні дав І. Щупак. Однак комплексної праці, яка охоплювала б усі аспекти духовного спротиву нацистам, в Україні дотепер не створено.

Отже, історія духовного спротиву в Україні є одним із найперспективніших напрямів вивчення феномену Другої світової війни. Дослідження методів духовного спротиву нацизму, яке почалося ще у СРСР, активно студіюється в незалежній Україні. Здебільшого праці на цю тематику представлені статтями і невеликою кількістю монографій та дисертаційних досліджень. Триває накопичення емпіричного матеріалу, здійснюються перші узагальнення, розпочалося історіографічне і теоретичне осмислення проблеми.

Джерела та література:

1. Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «релігієзнавство» / Я.І. Білас. – К., 2003. – 19 с.
2. Білас В. Омелян Ковч – священник концтабору Майданек / В. Білас // *Історична правда*. – 2010. – 21 грудня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/12/21/10204/>.
3. Вінокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області / Ф. Вінокурова // *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума»*. – 2007. – Вип. 4. – С. 114 – 126.
4. Вінокурова Ф. Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації (1941 – 1944 рр.) / Ф. Вінокурова // *Науковий вісник: Збірник наукових праць за матеріалами наукової конференції «Діалог національних культур Вінниччини» (25 – 26 квітня 2013 року)* – Вінниця: ВОПОПП, 2013. – Випуск 2. – С. 11 – 21.
5. Гончаренко О.М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О.М. Гончаренко. – Черкаси, 2005. – 22 с.
6. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії на Україні / В.В. Гордієнко // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 3. – С. 107 – 119.

7. Грідіна І.М. *Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України»* / І.М. Грідіна. – Донецьк, 2010. – 40 с.
8. Єремеєва К.А. *Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву* / К.А. Єремеєва, В.О. Куліков // *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Каразіна*. – 2011. – № 982: *Серія Історія*. – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – С. 228 – 239.
9. *Забзалюк Д.Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 20.02.22 / Д.Є. Забзалюк*. – Львів, 2007. – 19 с.
10. *История Великой Отечественной войны Советского Союза В 6-ти т. – Т. 6. – М.: Воениздат, 1965. – 652 с.*
11. *Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941 – 1944 рр.)* / М.В. Коваль // *Укр. іст. журн.* – 1992. – № 2. – С. 25 – 32.
12. *Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту* / Ж. Ковба // *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума»*. – 2006. – Вип. 4. – С. 127 – 151.
13. *Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*. – Вид. 3, випр. і доп. / Ж. Ковба. – К.: *Дух і літера*, 2009. – 296 с.
14. *Ковба Ж. Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни* / Ж. Ковба // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції*. – К.: *Зовнішторгвидав*, 2007. – С. 134 – 155.
15. *Крамар Р.З. Фольклор національно-визвольної боротьби українського народу 1940 – 1950 рр. (за матеріалами Західного Поділля): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 «фольклористика»* / Р.З. Крамар. – К., 1996. – 24 с.
16. *Круглов А. Трагедія Баб'єго Яра в німецьких документах* / А. Круглов. – Днепропетровск: *Ткума*, 2011. – 140 с.
17. *Курносів А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса)* / А.А. Курносів // *История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст.* – М.: *Наука*, 1965. – С. 169 – 193.
18. *Ленська В.В. Фольклор як спосіб ідеологічної боротьби в роки Другої світової війни* / В.В. Ленська // *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали IV Міжнародної наук. конф. (м. Одеса, 26 – 27 квітня 2013 р.)*. – Одеса: *ВМВ*, 2013. – С. 188 – 192.
19. *Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст.* / О.Є. Лисенко // *Укр. іст. журн.* – 2000. – № 6. – С. 29 – 50.
20. *Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України»* / М.І. Михайлуца. – К., 2009. – 46 с.
21. *Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941 – 1943: действия и мотивации* / А. Прусин // *Голокост і сучасність. Науковий журнал*. – 2007. – № 1. – С. 31 – 59.
22. *Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу* / В. Сергійчук. – К.: *Дніпро*, 2001. – 493 с.
23. *Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України»* / О.І. Сурмач. – Львів, 2001. – 20 с.

24. Сусленський Я. Справжні герої / Я. Сусленський. – К.: Україна, 1993. – 148 с.
25. Тяглий М.І. Праведники народів світу / М.І. Тяглий // Енциклопедія історії України. – Т. 8. – К. : Наук. думка, 2011. – С. 475 – 477.
26. Худицький В. Парох Майданека. «...Був сином і священником одного народу, загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього...» / В. Худицький // Дзеркало тижня. – 2009. – 21 квітня.
27. Чорнописька В. Діяльність Климентія Шептицького в період німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / В. Чорнописька // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. – Житомир, 2010. – Т. 5. – С. 250 – 255.
28. Щупак І.Я. Українці – рятувальники євреїв під час Голокосту / І. Щупак: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://kafhistory.kpi.ua/attachments/article/274/34_13.pdf.

© **Николай СЛОБОДЯНЮК**

ДУХОВНОЕ СОПРОТИВЛЕНИЕ НАЦИЗМУ В УКРАИНЕ (1939 – 1944 гг.): ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статті предпринята попытка раскрыть сущность и особенности развития историографического осмысления духовного сопротивления нацистским оккупантам на территории Украины. Раскрыты взгляды советских и современных украинских ученых на различные аспекты исследуемой проблемы. Особое внимание уделено историографии таких составляющих духовного сопротивления, как антинацистский фольклор, противостояние Холокосту и религиозное сопротивление. Констатировано активизацию исследований по этой тематике в последние годы. Указано на приоритетные направления дальнейших научных поисков.

Ключевые слова: *историография, духовность, духовное сопротивление, движение Сопротивления, оккупация, праведники мира.*

© **Mykola SLOBODYANYUK**

SPIRITUAL RESISTANCE TO NAZISM IN UKRAINE (1939 – 1944): HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article attempts to reveal the essence and peculiarities of the development of the historiographical interpretation of spiritual resistance to the Nazi occupiers on the territory of Ukraine. It is found out that the historians of the USSR began the research on the history of spiritual resistance in Ukraine, whose works were expressively ideological in color. In their understanding, an unshakable faith in the triumph of communism, a deep understanding of the interests of the socialist motherland, a passionate desire to sacrifice oneself for victory were those sources of power, engendered massive heroism, which was

very characteristic of the spiritual appearance of the Soviet people, including in the occupied territory. The real picture was less pathetic and more complex. All this ambiguity began to explore modern historians. They identified the spiritual factor as one of the decisive factors in the Second World War. The majority of the population could not fight the invaders with weapons in their hands, but took an active part in spiritual resistance, which manifested itself in opposing the intervention of the invaders in the church life; Opposition to the intent to create a spiritless and misanthropic atmosphere in society; The confrontation of the genocide of Jews and Gypsies; Creating an atmosphere of moral intolerance towards the occupation regime; Support the underground and partisans. In creating a condemnatory atmosphere for the occupiers, folk art and anti-Nazi folklore became very effective weapons. The discouragement of the Germans in their leadership, the recognition of the hopelessness of the continuation of the war, the growing number of losses and defeats, the hostility of the population led to numerous cases of moral decay, negligent performance of duties, desertion, suicide, arms sales, refusal to comply with orders. This is precisely the moral and psychological significance of the Resistance movement. Ukrainian historians have established that the widespread motivation for spiritual resistance was religious faith and religious moral values. This prompted many people to morally condemn and not comply with the orders of the Hitler authorities, save the Jews, engage in pastoral and chaplainism in guerrilla and insurgent detachments, and resist interference in church affairs. The mass character of such resistance is evidenced by the fact that Ukraine ranks fourth in the number of «righteous people» among the countries of Europe. Considerable attention was paid by domestic specialists to the study of biographies of active participants in spiritual resistance: Emelian Kovcha, Andrey and Klimentiya Sheptytsky. In general, it was ascertained that in recent years the coverage of various methods of spiritual resistance by the Ukrainian Nazi occupational regime has significantly intensified. This direction has become one of the most promising in the study of the history of the anti-Nazi Resistance movement in Ukraine. The opposition of the people of Ukraine to the genocide of the Jewish people is highlighted most thoroughly, including in several monographs. At the same time, there is a need to create a comprehensive synthetic work on the history of spiritual resistance, since most of the publications on this issue have a descriptive and fragmentary character.

Key words: historiography, spirituality, spiritual resistance, Resistance movement, occupation, righteous people of the world.